

Ed de Jonge

TOEN EEN STUDIEVRIEND MIJ destijds vertelde dat hij zijn doctoraalscriptie over het verlangen zou gaan schrijven, drong zich op onmiddellijke wijze een aantal inzichten aan mij op: dat dit een voortreffelijke keuze was omdat dit inderdaad zijn thema was, dat ook ik op deze wijze het thema voor mijn scriptie zou moeten bepalen, en dat dit thema de dood zou moeten zijn. Ik legde mijn suggestie voor aan professor Peperzak, die vervolgens op de voor hem karakteristieke wijze in vogelvlucht alle grote filosofen op dit thema met mij doornam, om uit te komen bij Heideggers analyse van de dood in *Sein und Zeit*. Ik begon aan mijn scriptie vanuit de arrogante houding dat ik wel even zou aantonen dat Heidegger het helemaal verkeerd had gezien, maar tijdens mijn werkzaamheden werd ik door een tweetal ervaringen met mijn wijsneus op de existentiële feiten gedrukt. Ik voelde 's nachts mijn hart tegen het matras kloppen, en realiseerde me dat het eens onverbiddelijk zou stoppen. Ik streelde het gelaat van mijn levensgezellin, en besepte dat ik niets kon doen om te voorkomen dat zij eens zou overlijden. Gelouterd door deze ervaringen stond ik open om de essentie van Heideggers analyse tot mij door te laten dringen: de dood is niet een afstandelijk feit in een verre toekomst, mijn dood is mijn meest eigen mogelijkheid in het hier en nu, en wel de mogelijkheid van het einde van al mijn mogelijkheden. Ik had mijn eigen tijdelijkheid onder ogen gezien. Maar daarmee had ik het existentiële vraagstuk van een authentieke verhouding tot mijn eigen tijdelijkheid nog niet opgelost.

Twee publicaties kunnen wellicht behulpzaam zijn bij deze levenslange zoektocht. Het betreft *Stil de tijd: Pleidooi voor een langzame toekomst* van Joke Hermesen en *Ritme: Op zoek naar een terugkerende tijd* van Marli Huijter. Deze boeken bezitten opvallend veel overeenkomsten. In beide gevallen betreft het een recente bundeling van artikelen over de tijd. En beide auteurs zijn een Nederlandse vrouwelijke blanke filosoof – klaarblijkelijk van middelbare leeftijd en he-

teroseksueel, en ogenschijnlijk niet gehandicapt, kan er nog volledigheidshalve aan worden toegevoegd – waarvan de achternaam bovendien begint met de achtste letter van het alfabet. (Tijdens mijn studie heb ik overigens moeten meemaken dat een docent doodleuk beweerde dat alles wat in de filosofie met een H begint niet deugt. Filosofen die beweren een rationele benadering van de wijsbegeerte te beogen, lijken niet zelden door ondoorgrondelijke irrationele motieven te worden bewogen.) Juist door deze opmerkelijke parallellie springen de in de (onder)titels gearticuleerde verschillen in het oog: stilte versus ritme, toekomst versus terugkeer, pleidooi versus zoeken. Hierdoor wordt het de lezer niet eenvoudig gemaakt de boeken niet als een dialectisch tweeluik te beschouwen. Het is zelfs zeer verleidelijk om de verhouding tussen de literator Hermesen en de arts Huijter te vergelijken met die tussen de mystieke Plato en de nuchtere Aristoteles. Ietwat woordspelig kan Hermesen worden aangeduid als de Hermes van het 'ungeheuer'.

Hermesen is volstrekt helder over haar intenties: "Ik wil geen dichtgetimmerd, academisch betoog over de tijd schrijven, maar een boek maken met een meer open, meer fragmentarische structuur: een bonte verzameling van inkijkjes, ervaringen en perspectieven op de tijd. Een stuk of twaalf essays, die ieder vanuit een andere windrichting het vliedende middelpunt van mijn boek benaderen: de onbenoembare 'andere tijd.'" In deze opzet is zij op voortreffelijke wijze geslaagd. Zij weet door middel van beschouwingen over filosofie en kunst, die zij vaak ook op vruchtbare wijze met elkaar in dialoog brengt, de wondere werkelijkheden aan gene zijde van de klok te ontsluiten waar wij verzeild in kunnen raken door het ervaren van bijvoorbeeld verwaaide muziekflarden of na-ijlende droomnevelen. Op deze wijze opent zij existentiële mogelijkheden die tegenwoordig steeds meer aan het zicht onttrokken lijken te worden. Opmerkelijk is wel dat ze dood, eindigheid en vergankelijkheid met het lineaire karakter van de kloktijd verbindt, wellicht omdat ze een vorm van voortbestaan op zijn minst als het grote misschien (Montaigne) en ook als de mysterieuze dimensie van oneindigheid in het eindige (Levinas) open lijkt te willen houden.

Ed de Jonge is momenteel werkzaam bij de Hogeschool Utrecht op het terrein van praktijkonderzoek en onderwijsontwikkeling. Informatie en contact: www.professionaliteit.nu.

Centraal in Hermsens boek staat het onderscheid tussen kloktijd en duur (Bergson). Het wellicht onbedoelde maar toch ook onvermijdelijke resultaat van haar essayistische aanpak is dat met deze tweedeling in de loop van haar bundel een veelheid, om niet te zeggen een overdaad, aan onderscheidingen verknoopt raakt: ruis en stilte, haast en geduld, benoembaar en onzegbaar, ik en zelf, bewust en verborgen, objectief en subjectief, mannelijk en vrouwelijk, lineair en circulair, uitwendig en innerlijk, meten en ervaren, rationeel en intuïtief, oppervlakkig en diep, afgestompt en ontvankelijk, grauweheid en vitaliteit, vlak en extatisch, verstrooiing en verveling, homogeen en dynamisch, indifferent en kwalitatief, monotonie en vernieuwing, productief en creatief, handelen en beschouwen, gewoonte en geheugen, ogenblik en horizon, hebben (of juist niet) en zijn, economie en menselijkheid, massaliteit en eenzaamheid, vastgelegd en onbepaald, regulering en vrijheid, facticiteit en mogelijkheid, vervreemding en authenticiteit, geborgenheid en ballingschap, comfort en transgressie, stilstand en transformatie, bezit en onteigening, begeerte en eigenwaarde, bast en kern, automatisch en gewetensvol, fatalisme en hoop, beëindigen en beginnen, nut en zin.

Het cumulatieve effect van al die tegenstellingen is dat in de loop van het boek enerzijds de kloktijd verschaalt tot karikaturale proporties terwijl anderzijds de duur uitdijt tot een ietwat indifferent containerbegrip. Dit laatste wordt ook in de hand gewerkt doordat in de essays de reflecties over filosofie en kunst domineren boven het uitdiepen van de ervaringen als zodanig. Door dieper in te gaan op bijvoorbeeld verveling en ziekte, droom en mijmering, meditatie en gebed, liefde en dood zou meer aandacht hebben kunnen uitgaan naar de onderlinge verschillen in tijdbeleving. Het resultaat hiervan zou mogelijk een "dichtgetimmerd, academisch betoog" zijn geweest, maar wat is daar mis mee? Nu opent Hermsen nieuwe dimensies op inspirerende wijze, maar zonder de uiteenlopende tijdsaspecten wijsgerig te peilen. Dat de 'duurzame' ervaringen hierdoor hun droomachtige en ongrijpbare karakter behouden, is echter tegelijk de charme van dit rijke boek.

Hermsen merkt op: "Schrijven is een verhouding zoeken tot de tijd, want schrijven is luisteren naar een ritme." Huijer verwoordt een verwante gedachte door het citeren van de auteur Thomas Verbogt: "Een vertelling kan alleen maar werken als het ritme die vertelling dient." Met de samenhang tussen schrijven en ritme raken we aan de doelstelling van Huijers publicatie: "Dit boek is een poging zich tegen het verlies aan gezamenlijke ritmes te verweren." Ritme bepaalt zij in navolging van Dewey als herhaling waarbinnen zowel ordening (identiteit, monotonie, discipline) als variatie (verandering, improvisatie, vrijheid) aanwezig is. In de voetsporen van Bachelard en Lefebvre brengt

zij de ritmiek van het hedendaagse bestaan in kaart, op multidisciplinaire wijze zowel van binnenuit (bij wijze van spreken als poëet) als van buitenaf (als wetenschapper). Elk verschijnsel heeft zijn eigen ritme; het dagelijks leven bestaat dan ook uit een veelheid aan ritmes. Een goed levensritme is het evenwichtige midden tussen rusteloze verandering en monotone herhaling. Ritme geeft evenwicht en afwisseling aan het leven, en betekenis aan en oriëntatie in de tijd. De ontwikkeling van de 24-uurseconomie (flexibele arbeid) en van de 24/7-netwerksamenleving (sociale media) hebben echter de traditionele betekenisvolle ritmes van het individuele en sociale bestaan aangetast, en daarmee ook de afwisseling en het evenwicht tussen het sacrale en het profane, het publieke en het private, het sociale en het individuele, de inspanning en de ontspanning, de ingetogenheid en de uitspatting.

Huijer opent een geheel ander perspectief op tijd dan Hermsen. Tijd moet niet door ons denken verzelfstandigd worden tot een ding, maar primair als instrument en oriëntatiemiddel worden opgevat (Elias). Tijd is bepalen wanneer iets te doen. Tijd krijgt dan ook pas betekenis wanneer deze door mensen daaraan wordt toegekend, bijvoorbeeld met behulp van ritmes. Tijd is niet primair duur maar eerder veelheid aan duren, inclusief lacunes en daarmee ook discontinuïteit; herinneringen zijn gedoemd te verdwijnen (Bachelard versus Bergson). Huijer ziet geen heil in het vertragen of stilzetten van de tijd: snelheid is niet per se slecht, onze verplichtingen zullen hierdoor niet verminderen, en het is noch een voldoende noch een noodzakelijke voorwaarde voor vernieuwing. Waar het op aankomt, is het juiste ritme in leven en samenleven te vinden, ook om continuïteit te bewerkstelligen. En het goede ritme is vooral een kwestie van waardering, is afhankelijk van doelen of waarden zoals gezondheid en schoonheid, genot en overgave, welzijn en zelfontplooiing, vriendschap en liefde, kwaliteit en zingeving, zo benadrukt Huijer. Hierdoor laat zij weliswaar enigszins terloops maar toch onmiskenbaar zien hoe haar ritmische benadering samenhangt met een ethisch levensontwerp door middel van zelfdisciplineren.

In het levensontwerp dat in het boek doorschemert, lijkt de praktische arts het gewonnen te hebben van de reflectieve wijsgeer. Huijer schrikt er zelfs niet voor terug concrete voorstellen te presenteren. Zo wil zij het verlies van sacrale tijd op seculiere wijze ondervangen door het creëren van bijzondere tijd, zogeheten *accudagen*. Zelfs de meest verstokte atheïst zal onmiddellijk beseffen dat hier toch iets waardevols verloren gaat. En in de omgang met technische apparatuur pleit zij in navolging van Valerie Frissen voor domesticatie. Dat riep bij mij de vraag op: is uw internetgebruik al zindelijk? In zulke passages overheerst het pragmatisme ten koste van de bespiegeling, en dat maakt het betoog in filosofisch opzicht kwetsbaarder dan nodig

is. Dat de auteur concrete handreikingen biedt voor slaap en bijslaap, is echter tegelijk de charme van dit rijke boek.

Dit betekent overigens niet dat Huijers benadering in pragmatisme blijft steken. Zij suggereert bijvoorbeeld dat het begrip ritme een denkruimte opent voorbij het ontologisch onderscheid tussen natuur en cultuur: het lichamelijke ritme van de mens is het resultaat van een wederzijdse beïnvloeding van de geëvolueerde natuurlijke ritmes en de gedisciplineerde sociale ritmes. Gebaren lijken bijvoorbeeld natuurlijker, dat wil zeggen gracieuzer, naarmate ze langer en intensiever zijn getraind. In Huijers benadering van muziek weerklinkt zelfs het mysterie. Muzikale ritmes zijn als zodanig niet meer dan een terugkerende afwisseling van de lengte of de intensiteit van tonen binnen de maat, maar ze zetten ons wel in beweging, en dragen zelfs gevoelens en betekenissen, waarheden en waarden over. Bovenal verbinden ze ons met iets dat buiten het zeggbare of denkbare valt en bieden ons toegang tot metafysische ervaringen (Steiner). Op zulke punten blijken de benaderingen van Hermsen en Huijers elkaar te raken.

Wat betekenen deze essayistische benaderingen van de tijd voor mijn (toegegeven: prepostmoderne) vraag naar authenticiteit? Aan Huijers ontleen ik de geruststellende troost dat mijn redelijk gedisciplineerde levenswijze mij de vrijheid verschaft binnen de mij gegeven mogelijkheden en beperkingen een productief en ook creatief leven te leiden in overeenstemming met mijn levensidealen. En Hermsen verdank ik het verontrustende vermoeden dat ik – juist door mijn leven te ordenen, juist door te proberen iets van mijn leven te maken – misschien wel mijn leven vergooi. Beide inzichten zijn mij even dierbaar.

Joke J. Hermsen: *Stil de tijd: Pleidooi voor een langzame toekomst*. De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen 2009. (€ 12.50)

Marli Huijers: *Ritme: Op zoek naar een terugkerende tijd*. Klement, Zoetermeer 2011. (€ 19.95)